Дора Иванова-Мирчева (София)

НАУЧНАТА ПРОБЛЕМАТИКА, СВЪРЗАНА С ЙОАН ЕКЗАРХ И НЕГОВОТО ТВОРЧЕСТВО

Моят доклад си поставя задачата да огледа съществуващата литература върху Йоан Екзарх Български, да направи равносметка на извършеното досега, като се спре на онези страни в досегашните изследвания, в които има несъмнени постижения, както и на онези, в които се явяват спорове, противоречия, принципни разногласия, да набележи и недостатъчно изследваните моменти. Той няма библиографска насоченост. В значителна сметка разчита на подготовката на читателя, споменава главно имена и произведения, като отпраща към трудове, в които могат да се намерят по-пълни библиографски посочвания, спира се на избрани трудове, които илюстрират, по преценка на авторката на доклада, споровете или постиженията в изучаването на Екзарховото дело.

Когато в 1824 г. в Москва се публикува трудът на руския славист К. Ф. Калайдович „Йоан Экзарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского язык и литературы IX—X столетий", славянският свят, а и самите българи, както и учените-слависти узнават едно напълно неизвестно име на един български писател от най-големия разцвет на старобългарската култура — Златния век, живял и работил в Преслав, столицата на тогавашна България. Съчиненията на Екзарх удивляват с богатството на знания, с красотата на книжовния старобългарски език, с високата си художественост. В старата българска литература се включва една от най-големите ѝ гордости — Йоан Екзарх Български — със своя „Шестоднев", „Небеса" („Богословие"), с някои слова — проповеди. Пред учения свят възникват нови проблеми, нови теми, върху които най-ревностно и с най-голямо увлечение и себеотрицание работят на първо място руските учени: О. Бодянски, А. Попов, Е. Голубински, Филарет Гумилевски, Н. И. Петров, Е. В. Петухов, А. И. Соболевски, А. И. Яцимирски, и това продължава до първите десетилетия на XX век. Българските историци от онова време М. Дринов и Н. С. Палаузов, които живеят и работят в Русия, защото България е все още под робство, с нескривана гордост пишат за старобългарския писател, който бързо заема своето достойно място в историята на българската литература, а и на славянските литератури изобщо.

Трудно и невъзможно е да се изброят всички съчинения от общ литературно-исторически характер, в които могат да се намерят по-големи или по-малки общи изложения за него. Ще спомена само очерка на Ив. Дуйчев в няколкотомния колективен труд „История на българската литература"[1], т. I, а също и големия очерк за Екзарх, поместен в труда на Е. Георгиев „Разцветът на българската литература в IX—X век", където може

да се намери и най-пълна библиография върху писаното за Йоан Екзарх до момента на публикуването на труда[2]. Истина е, че никой обобщаващ труд по история на българската и славянските литератури, както и никой университетски учебник не пропускат името и делото на Йоан Екзарх Български, но също така е истина, че все още липсва едно цялостно монографично изследване на старобългарския писател, в което неговата творческа личност и неговото дело да намерят истинското си място в контекста на средновековната европейска литература, във връзка с византийската литература и античността, един труд, който да съдържа пълен литературно-естетически анализ на „Шестоднева", на „Небеса", на словата на Йоан Екзарх.

„Шестоднев" и „Небеса" са изпълнени със знания от природо-научнен характер (биология, астрономия, география и пр.). Специалистите отдавна им отделиха внимание в някои от своите изследвания: напр. Ю. Трифонов, Я. Тодоров, А. Панев и М. Попов, Цв. Кръстанов и Ив. Дуйчев, Н. Дурново, Т. Райнов и пр.

Йоан Екзарх несъмнено използува византийски източници, от които заема, по средновековен обичай, и идеи, и образи, а и цели пасажи, но произведенията му на много места имат истински български характер, те представляват ценни свидетелства за живота в тогавашна България. Автори като И. И. Срезневски и Л. Нидерле напр. почерпиха от Екзарх данни за живота на старите славяни. Българските историци М. Дринов, Н. Палаузов, а по-късно и В. Златарски използуваха Екзарховите трудове като исторически източник. Ю. Трифонов публикува изследвания, в които характеризира „Шестоднева" на Йоан Екзарх Български като документ, който съдържа ценни материали за старобългарския живот и за българското болярство. М. Сакъзов го използува, за да направи очерк за състоянието на земеделието и скотовъдството в средновековна България. Н. Мавродинов се занима с описанието на столицата на България Преслав, както я представя „Шестодневът", Стр. Лишев направи изводи за феодализма в България, а неотдавна Цв. Чолова защити кандидатска дисертация на тема: „Шестодневът на Йоан Екзарх като извор за историята на България" — едно изследване, което съдържа много нови наблюдения и представя в нова светлина този труд на Екзарх от историческа гледна точка.

Не са малко опитите да се установят някои моменти от биографията на Йоан Екзарх, тъй като биографични данни за тази изключително важна историческа личност, играла несъмнено много голяма роля в духовния и културния живот на тогавашна България, са крайно оскъдни. Тук ще спомена само някои трудове, които са насочени към изясняване на титлата „Екзарх". С този въпрос се занимават: М. П. Погодин, К. Куев, Ив. Дуйчев и др.

В творбите, свързани с името на Йоан Екзарх Български, се отразява атичната и средновековната философска мисъл. Още А. Лескин отдели внимание на Аристотелевата философия в „Шестоднева". У нас по този въпрос писаха: М. Генов, Ем. Георгиев, А. Бънков, Б. Пейчев и др. В труда на съветските специалисти Галактинов и Никаноров, посветен на руската философия от XI—XIX в., публикуван в Ленинград, намира място и нашият старобългарски писател, чието влияние върху философската мисъл в древна Русия е твърде силно.

На религиозно-догматичните възгледи на Екзарх се спира още в 1868 г. Сольский. Българските специалисти-богослови, като напр. Н. Шиваров, Тодор Поптодоров правят интересни богословско-омилетични анализи на

творбите на Йоан Екзарх. Н. Шиваров изучава Екзарх като екзегет — тълкувател на Светото Писание. Анализът е от особена важност за разбиране на творческия портрет на нашия писател, особено на отношението му към източниците, които използува.

Откриването на Йоан Екзарх е свързано и с първото издание на част от творчеството му: „Шестоднев", „Небеса" и „Словото за Възнесение". От тогава датира една от основните, най-добре разработени области от проблематика, свързана с Екзарх, неговото творчество и неговото време. Това са трудовете, посветени на издания на неговите творби и на издирване на преписи от тях. Да се направи пълен критичен преглед на тази страна от темата „Йоан Екзарх в литературата" ще е нужно едно обстойно изследване. Тук ще се ограничим с най-обща характеристика на излезлите трудове. Пълен преглед на изданията, с цялата им сложна проблематика и с особено трудния и все още нерешен въпрос за авторството, е даден в моето издание „Йоан Екзарх Български. Слова", т. I[4]. Издържани във всяко отношение са добре познатите издания на Л. Садник и на Р. Айцетмюлер. Л. Садник издаде „Небеса", а Р. Айцетмюлер в своето седемтомно издание на „Шестоднева" даде на славистиката най-крупното досега издание на старобългарски паметник. Трябва да се подчертае, че Л. Садник и Р. Айцетмюлер създадоха издания — еталони. Те доведоха до истински разцвет едиционната техника, свързана с Екзарховото наследство, и не е случайно, че тези издания предизвикаха множество рецензии, в някои от които се поставиха и сблъскаха кардиналните проблеми на издаването на старобългарски паметници. От особена важност са речниците-индекси, съпровождащи тези издания. На първо място това е обемният речник-индекс към „Шестоднева". Очаква се да бъде публикуван и речник-индекс към „Небеса" от издателката на паметника Л. Садник. С техника, много близка до посочените издания, е изработено и изданието на словата „За Преображение" и „Похвалата за Йоан Богослов", публикувани напоследък от Д. Иванова-Мирчева. Речниците-индекси и изследванията върху лексиката на Екзарх са приноси в старобългарската лексикология и лексикография, които разкриват едно наистина огромно старобългарско лексикално богатство, в голяма степен нерегистрирано в класическите старобългарски паметници.

Тясно свързани с изданията на Екзарховите трудове са и текстологичните изследвания. Те или предхождат изданията, или въз основа на тях се изследват нови преписи или новооткрити византийски източници, които от своя страна дават възможности за нови, по-детайлни проучвания. Може да се каже, че в областта на текстологията, свързана с Екзарх, работят и историци, и литератори — историци на старата българска и славянска литература, и езиковеди — палеослависти и класици, и богослови, и философи. Тук могат да се споменат най-много имена, най-интересни научни трудове. Ето само някои от тях: О. Бодянски, А. Попов, К. Калайдович, Горский и Невоструев, Е. В. Петухов, Н. И. Петров, А. И. Соболевски, П. Илиевски, Бл. Конески, Т. Поптодоров, Н. Шиваров, Л. Садник, Р. Айцетмюлер, Й. Юфу, П. Олтяну, Е. Вайер, Фрайданк, Б. Ангелов, Кл. Иванова, М. Капалдо, Б. Пейчев, Г. С. Баранкова, Е. Ханзак, Х. Кайперт, К. Трост, Х. Якше, Д. Иванова-Мирчева и мнозина други. И докато „Шестоднев" и „Небеса", може да се каже, са вече проучени в текстологично отношение, словата-проповеди на Екзарх предоставят все още огромно поле за текстологична работа с оглед на установяването на самия им брой, на издирване на нови преписи, преработки и преправки,

издирване на гръцките подложки, потвърждаване на авторството.

Особено важен е проблемът за авторството. Тук има най-много бели полета, трудности и неясноти. Правят се опити да се установят по-обективни критерии, чрез които да се установи и потвърди авторството на Екзарх при творби, които по някакви показатели се отнасят към неговото дело. Крайно време е да се отдели, както при почти всички църковни отци — византийски писатели, един отдел за слова или други произведения, които с известна сигурност се свързват с перото на Екзарх. В тази област може да се споменат изследвания на автори като: П. Илиевски, Бл. Конески, Ив. Дуйчев, М. Капалдо, Д. Иванова-Мирчева. Но има и автори, които отричат възможността и необходимостта от установяване на критерии за авторство, тъй като за тях Екзарх и в словата си е само един талантлив преводач, а не оригинален автор или най-точно — автор-компилатор от средновековен тип. Тук могат да се отнесат някои работи на П. Олтяну, Х. Кайперт и др.

Проблеми създава самото име на Йоан, познато във варианти като: Йоан Екзарх Български, Йоан Презвитер, Екзарх Български, като не се спираме на случаите, в които някои от преписите на негови творби или не носят авторско име, или пък се приписват на по-познати и по-известни автори, като напр. Йоан Златоуст, на когото вековете постепенно са приписвали много оригинални и компилативни творби на други, по-малко известни автори. Това е особено типично за XIII—XIV—XV в., а и за по-късно време.

В 1896 г. излезе монографичното изследване на чешкия славист В. Вондрак — най-авторитетното и до днес цялостно изследване върху езика на Йоан Екзарх, построено върху материал от „Шестоднева", „Небеса" и двете слова — „За Възнесение" и „За Преображение". Вондрак поставя изследването си на широка старобългарска основа, в съпоставителен план с някои старобългарски и среднобългарски паметници, както и с преписи от чужда редакция. Не е оставена без внимание фонетиката, морфологията, някои черти от синтаксиса и лексиката на Екзарховите произведения. Преди Вондрак още Калайдович бе посочил някои важни езикови особености, следван от Бодянски, от Горски и Невоструев и др. Немският славист А. Лескин разгледа някои езикови особености с оглед преводаческото майсторство на Екзарх, като се спря главно на превода на „Богословието" или „Небеса". Оценки от общ характер на езика на Екзарх могат да се намерят у К. Мирчев, Ив. Дуйчев и др. Пълен езиков анализ прави Д. Иванова-Мирчева на издадените от нея две слова на Екзарх, които вече бяха посочени по-горе. Стилът на Й. Екзарх е предмет на дисертационния труд на А. Леграйт. Авторката дава висока оценка на Екзарх като добър стилист. Е. Дворникова-Блахова изследва синтаксиса на номиналните конструкции у Йоан Екзарх в специална студия, която е ценен принос в тази най-слабо разработена страна от изследванията на неговия език — областта на синтаксиса. Върху материал от „Шестоднева" е изграден и трудът на Ив. Гълъбов, посветен на историята на относителните местоимения в българския език. Д. Иванова-Мирчева посвети специално изследване на формите за бъдеще време в „Шестоднева".

Има и не малък брой езиковедски проучвания, където покрай останалия езико-исторически материал се използува езиков материал и от съчиненията на Йоан Екзарх. Можем да споменем автори като: Ю. Трифонов и Ив. Гълъбов, които в своите изследвания върху членуването в българския език не могат да работят без Екзарх, който нашироко употребява такива форми. А. Минчева и Б. Велчева също се основават и на

Екзарх, когато изследват употребата на старобългарското местоимение ИЖЕ в конструкции със съществителни имена. Същото може да се каже и за някои публикации на П. Ковачева по словообразователни въпроси от историята на отвлечените съществителни в българския език. Етимолозите също използуват лексиката на Йоан Екзарх. Тук ще спомена само някои публикации на Б. Д. Греков, Р. Айцетмюлер и Ив. Добрев върху старобългарската дума мрьдъ, която е използувана в „Шестоднева".

И въпреки немалкото на брой изследвания не може да не направи впечатление, че все още славистиката не е дала едно истински пълно монографично изследване на езика и стила на Йоан Екзарх, в което да се очертае и мястото, и ролята на старобългарския писател в изграждането на българския книжовен език от X век, значението му за формирането на староруския и старосръбския книжовен език. Йоан Екзарх със своя език и стил, с преводаческата си дейност може да послужи и за сигурна база при изясняването на редица въпроси за двете старобългарски школи: Преславската и Охридската, за Кирило-Методиевските традиции в тях и конкретно — в творчеството на самия Екзарх и т.н.

От направения до тук най-общ преглед се вижда, че за 145 години, т.е. от Калайдович до днес Йоан Екзарх Български и неговото творчество са били обект на разностранни проучвания и издания, че направеното не е малко, но че има още много да се прави. Йоан Екзарх е една богата рудница, един огромен извор на теми, концепции, решения, които засягат големите области на науката като: история на литературата, езикознание, текстология, едиционни принципи, история, философия, богословие, естествознание, астрономия и пр. И тъй като симпозиумът си поставя благородната цел да бъде един етап от историята на тези изследвания, моят доклад си поставя за цел да предизвика дискусия, да ни накара да подложим на критичен преглед онези принципни положения в досегашните изследвания, по които има разногласия, да потърсим корените на тези разногласия, да набележим възможните решения. Естествено докладчикът ще изрази своето лично мнение и убеждение, защото не е неутрален наблюдател, а сам участвува в дискусиите.

Кои моменти според мен създават най-големи разногласия?

Преди всичко това са: автор ли е Йоан Екзарх или преводач, оригинален автор ли е, или при него можем да говорим за авторски почерк и индивидуални особености, автор-компилатор ли е от средновековен тип; знаел ли е достатъчно гръцки език, обикновен преводач ли е, или е авторизирал своя превод. Важна част от тези сложни въпроси заема и методологията на изследванията, която трябва да се използува, и главното е: от каква позиция да се излиза за решаването им. Въпросите несъмнено са много обширни и чакат обширни отговори-изследвания, които естествено няма да могат да се получат нито в моя доклад, нито в разискванията. Но смятам, че след като сме ги поставили и дискутирали на нашия симпозиум, ние все пак ще можем да се разделим с по-голяма яснота, с по-ясни позиции, евентуално — с по-сближени мнения. Защото не може да се отрече, че това са кардинални въпроси и в крайна сметка е необходимо да се достигне до някакво по-близко решение, до по-сродни концепции. Въпросите за авторството и за компилацията в средновековието не са само въпроси на палеославистиката, а на цялата история на средновековната литература, конкретно и на историята на самата византийски литература.

Не всички произведения на Екзарх създават в еднаква степен проблеми

за авторството. Най-ясно е положението при „Шестоднева", защото старобългарският писател е посочил източниците, от които се е ползувал, а и изследвачите-текстолози и издателите на тази творба са наясно, че „Шестодневът" лежи върху няколко византийски произведения със същата тематика, но и също така, че авторът се е отнесъл творчески към тези източници: преработвал е, съкращавал, добавял нови, оригинални части и т.н. Общоприето е, че композицията на Екзарховия „Шестоднев" е оригинална, негова. Това особено добре е посочил в своето изследване Н. Шиваров. Екзарховото произведение се състои от 6 беседи, докато изворите дават данни за 9 у едни, за 8 у други. Няма съмнение, че когато заема от други автори Екзарх подчинява заетото на своя собствена композиция. Вече бе изтъкнато напоследък, че същото се отнася и до неговите слова-проповеди, а това само по себе си вече говори за авторска намеса — твърде съществен момент, доста различен от работата на един обикновен преводач. Много образно, в „Шестоднева" Йоан Екзарх обяснява начина си на работа, как е вземал материал за изграждането на своя труд: от богатите, т.е. надарените, е заемал най-скъпоценния материал, а от себе си, убогия, е добавил онова, което неговият беден и скромен ум е могъл да даде. Мисля, че въпреки скромността, която краси старобългарския писател, тази изповед не трябва да бъде пренебрегвана, защото е изповедта на един творец и засяга и другите му творби, напр. словата — проповеди.

На изследвачите на Екзарх вероятно е познат спорът, който се води между П. Олтяну и мен, по повод на една моя статия, в която правя опит да съпоставя начина на създаване на проповеди на Климент Охридски и на Йоан Екзарх, като търся отпечатък на авторски почерк. Позволям си да цитирам този спор, защото той засяга едно важно принципно положение при проучването на Екзарх. Като има предвид слово на Ефрем Сирин на тема Преображение, П. Олтяну в своя труд, въз основа на сравнение между това слово и Екзарховото слово за същия празник, твърди, че Екзарховото, което междувпрочем от всички издатели се смята за несъмнена негова творба, не е нищо друго освен превод на Сириновото. В изданието на том първи от Екзарховите слова, където може да се намери целият спор с П. Олтяну, давам и една графична схема, от която се вижда кое у Екзарх е собствено негово в „Словото за Преображение", кое е взето от Ефрем Сирин, кое от Йоан Златоуст. Освен че по обем Сириновото слово е много по-обширно, уводът на Екзарховото е негов собствен, намесата на старобългарския писател в самото изложение е значителна и по обем, и по качество. От Сириновото слово Йоан Екзарх е заел 28%, изоставил е 72%, а има и пасажи, заети от Йоан Златоуст. При такава равносметка естествено не може да се твърди, че Екзарх е „просто един талантлив преводач", а е именно един типичен средновековен автор-компилатор. Освен това става ясно, че и при „Словото за Преображение" нашият старобългарски писател е постъпил по същия начин, както при „Шестоднева".

Три години след излизането на моето издание на словата на Йоан Екзарх Х. Кайперт публикува рецензия, озаглавена: „Ein neues des Exarchen Johannes", в която се опита да оспори авторството на „Похвалата за Йоан Богослов"[5]. В рамките на настоящия доклад не е възможно нито е нужно да се впущам в изложение на моите възражения, но тъй като и тук, по моя преценка, има принципни различия, които засягат една изключително важна страна от проучването на Йоан Екзарх, този въпрос не може да бъде отминат с мълчание. Х. Кайперт смята, че това слово не е творба на Екзарх, а само превод, че приликите, които цитирам като доказателства за

авторство, тъй като се свързват с другите произведения на нашия автор, са случайни и заявява, за съжаление неаргументирано, че това слово изобщо не може да се свърже с Йоан Екзарх. Несъмнена е заслугата на Х. Кайперт, че е открил още някои византийски източници, които не са ми били познати. Но той, както сам признава, не е открил слово-проповед, което напълно да отговаря на похвалата за Йоан Богослов от Германовия сборник, а е бил принуден да търси различни византийски източници от различни автори, в които да открие пасажи от посоченото Екзархово слово, като ги съпостави с различни части на „Похвалата", която, както установява и Х. Кайперт, има две основни части: едната е екзегетична (тълкувателна), и води към едни византийски автори, а другата е агиографска (житийна) и води към други. Смятам, че анализът на Х. Кайперт отговаря сам, и то отрицателно на неговата теза, че „Похвалата за Йоан Богослов" е преводно произведение. Става ясно още, че както и при „Слово за Преображене", и при „Шестоднева" тук има преди всичко собствена авторска композиция, на която Екзарх подчинява заетите пасажи, а това естествено не би могло да се окачестви като „превод" от обикновен тип. Дори „Богословие" или „Небеса" на Йоан Екзарх, което обикновено се третира като преводно произведение, не е съвсем обикновен превод, защото от стоте глави на трактата на Йоан Дамаскин Екзарх е превел само 48, подбрал е онова, което е било нужно и достъпно за неговия новопокръстен народ, поставил е свой „Пролог" и пр. Очевидно „Небеса" е един авторизиран превод.

В резултат на всичко изложено, мисля, че Йоан Екзарх Български трябва да бъде окачествен като автор-компилатор в едни от творбите му и преводач, който авторизира своите преводи — за други произведения. Не е изключено, разбира се, някога да се открият и негови чисти преводи. Византийската омилетична литература е огромна и във всеки момент всяко ново текстологично изследване може да ни изправи пред изненади, от които не може да се застрахова никой изследвач. Но при сегашното състояние на нещата Екзарховите слова не дават данни за точни преводи, а за компилации или за авторизирани преводи.

Във връзка с поставените проблеми възниква още един съществен въпрос: може ли да се говори за „авторски почерк" при един компилатор, възможно ли е по този „почерк" да познаем дали едно произведение е излязло изпод неговото перо. Естествено отговорът е крайно труден. Компилативността в омилетиката, а и в екзегетиката и в агиографията е била не само нещо напълно нормално и редно в средновековието, също е била декретирана от самата църква като защита срещу възможни изопачавания и погрешни тълкувания на догмата. Ако застанем на становището, че Екзарх е само преводач, ние естествено не можем да търсим у него „авторски почерк". Но както видяхме, реалното положение е съвсем друго: следите от авторски почерк са налице. Те говорят за употребата на избрани по личен вкус фигури и тропи, за индивидуална композиция, наблюдава се проява на предпочитания към определени автори, сродни по творчески темперамент на Екзарх, към собствен начин и мярка при израза на емоциите, породени от разработената тема, за склонност към определена тематика (за Екзарх тя е подчертано философско-догматична), вкус към полемика и т.н. Автори като Е. Георгиев, Н. Шиваров, Т. Поптодоров, Б. Пейчев, Цв. Чолова, Д. Иванова-Мирчева и др. изтъкват наличието на типично български исторически факти в Екзарховите творби, наивност в тълкуването на някои догми, собствена трактовка на някои философски проблеми и пр. Както и да се погледне, било от литературна,

било от историческа, богословска или философска гледна точка, в творбите на Йоан Екзарх има много негово, собствено, индивидуално. В своя обобщаващ труд „Развитие русской литературы X—XVII вв." (1973) Д. С. Лихачов дава следната формулировка, валидна и за нашия автор: „Переводчики и писци по большей части были соавторами и соредакторами текста, а сам переводный памятник характеризовался „ансамблевым строением", где могли соединятся оригинальные и переводные части". Тези изводи, които съвпадат със схващанията на повечето от изследвачите на делото на Йоан Екзарх, дават основание да се търси почерк, изразен, както бе посочено в проявата на авторски темперамент, който диктува както подбора на темата, така и подбора на използуваните автори, стилно-езиковите средства, предпочитаните стилно-поетични фигури и тропи и т.н. Един творец — полемик и догматик, какъвто е Екзарх, заема от произведенията на също такива византийски автори, а не се обръща към лириците например. Това е също авторска проява, която не следва да бъде пренебрегвана.

Нека се спрем и на още един момент в изследванията върху Йоан Екзарх Български, който е свързан с известни различия в оценката на изследвачите. През 1903 г. излиза студията на А. Лескин „Die Übersetzungskunst des Exarchen Johannes". Авторът разглежда превода на „Богословието" („Небеса") в съпоставка с оригинала. Лескин изтъква ред недостатъци, като напр. несъгласуване в изреченията, лошо свързване в рамките на сложното изречение и т.н., но най-много критикува Екзарха за начина, по който превежда по няколко начина една и съща гръцка дума, а не избира единственото и най-точно съответствие. Според Лескин това е проява на преводаческо безсилие, резултат от незнанието на гръцкия език. С основание Р. Айцетмюлер възрази като изтъкна, че тази отрицателна оценка на авторитетния славист е причина Екзарховите творби да бъдат осъдени на „незаслужен и безплоден сън". Тази своя критика Р. Айцетмюлер помести в изданието на „Шестоднева". Би могло да се добави, че оценката на А. Лескин не е напълно отрицателна, но че с течение на времето някакси е изплувало само крайното отрицание, обобщило се е, за да достигне до едно често повтаряно у различни автори категорично твърдение, че Йоан Екзарх не е знаел византийския гръцки език, нещо, което конкретните изследвания оборват. При тези оценки трябва да се има предвид, че Йоан Екзарх се е заел с превода на едни от най-трудните текстове, изпълнени с термини, за които, естествено, в току-що създаващия се старобългарски книжовн език са липсвали съответните изразни средства, които той най-често сам е трябвало да създава.

В 1977 г., кн. 3 на нашето списание Старобългаристика бе публикувана една много интересна и изпълнена с конкретни материали статия на Е. Ханзак, озаглавена: „Der Übersetzungsstil des Exarchen Johannes", в която авторът, опирайки се и на изследванията на Кл. Трост прави твърде сполучлив опит да характеризира преводаческата техника на Екзарх като потърси нейните корени назад, в края на античността, по времето на гръко-римското владичество, когато се развива огромна преводаческа дейност, подчинена на определени принципи. Наред с приемливите твърдения на Е. Ханзак се явяват и моменти, които предизвикват критика. В настоящия доклад е невъзможно да се спрем на тях, а и не е нужно. Авторът тръгва от лексикалния анализ, за да достигне до понятиен анализ. По моя преценка малко крайно е становището му, че при превода от гръцки на старобългарски Екзарх е привнасял значение на

старобългарската дума, каквото тя първоначално не е имала. Ако за някои конкретни случаи това е вярно, при повечето от разглежданите лексикални материали авторът не е достигнал до пълна убедителност. Липсата на сравнителен старобългарски лексикален материал пречи да се докаже тезата, че многозначността на старобългарските думи в съчиненията на Екзарх е резултат от влиянието на гръцките думи. Работеният у нас „Старобългарски речник", който се основава на класическите старобългарски паметници, показва по-различна картина. Той сочи колко широка е била структурата на старобългарската дума, получена по един естествен път на вътрешно семантично развитие, каква тънка нюансировка се наблюдава при много от тях, а и каква широка съчетаемост, в която е заложена и съвременната българска фразеология например. Всичко това пречи да се съгласим напълно, че семантичната нюансировка у Екзарх се е получила само под влиянието на гръцкия език. Старобългарският език, и конкретно старобългарската лексика, убедително говорят за един жив и жизнен езиков организъм и този факт е твърде далечен от някои, съществуващи в палеославистиката схващания, че старобългарският език е бил изкуствено създаден език. Въпреки тези възражения обаче, трябва да се подчертае, че трудът на Ханзак е важен етап от изследването на Йоан Екзарх като преводач. В сериозно противоречие с него стои цитираната по-горе работа на Н. Шиваров, който тълкува по друг начин т.нар. „двойни преводи" на една и съща византийска дума от оригинала. От своя страна Б. Пейчев в книгата си „Философският трактат в Симеоновия сборник" установява, че Йоан Екзарх съзнателно е използувал двойните преводи на философско-литургическата терминология.

Често се поставя въпросът за Екзарховата теория на превода и по-специално — към кой тип превод той е имал предпочитание, дали към смисловия или към буквалния. Едни от изследвачите се основават на казаното от самия Екзарх в „Пролога" към „Богословие" („Небеса") и смятат, че за разлика от преводачите, които се числят към Преславската школа, Йоан Екзарх е бил привърженик на смисловия превод. Други намират, че Екзарховото изказване е декларативно, известна „презастраховка" на преводача срещу евентуални грешки в превода. Проблемът все още стои открит. Според мен, до разрешаването му ще се достигне само по пътя, по който върви Е. Ханзак — с бавно и търпеливо съпоставяне на самите преводи. И бих добавила още нещо, което смятам за твърде съществено: когато се спори дали преводът е смислов, или буквален, трябва да се прави разлика — една е оценката на превода на обикновения текст, друга на термините. Доколкото съм изследвала старобългарските преводачески школи[7], бих си позволила да изкажа моята теза: Йоан Екзарх като преводач се числи, ако самият той не е неин основател, към Преславската преводаческа школа, която показва известни различия от Кирило-Методиевската. Докато привържениците на последната при превода си търсят преди всичко смисловия еквивалент, но оставят непреведени именно думите-термини, преславските книжовници се стремят да дадат такъв превод на текста, който не само смислово, но и филологически да е точен с оригинала, а на места това довежда до буквален превод. Но що се отнася до думите-термини, преславци са именно тези, които се впущат в издирване и създаване на техни старобългарски еквиваленти. Именно при това търсене те се сблъскват с много трудности, претърпяват неуспехи и достигат до онова, което не веднъж е констатирано, че срещу една гръцка дума-термин се явяват няколко старобългарски думи, та често преводачът чувствува

необходимостта да вмъкне онези допълнителни обяснения, които Ханзак нарича „двойки преводи". И това е характерно не само за Йоан Екзарх, макар че у него е отразено може би най-ярко. То се среща непрекъснато и в анонимните произведения, преведени от преславските книжовници. В тази област има голямо поле за изследвания, като на тях се подложат и автори-преводачи като Константин Преславски, словата в „Симеоновия сборник" и т.н.

Накрая бих могла да кажа, че научната проблематика, свързана с Йоан Екзарх Български и неговото дело е крайно интересна и богата. В някои отношения изследванията са достигнали до най-голяма задълбоченост, но стоят открити и нерешени още много въпроси. Общият преглед позволява да се направи следното заключение: Йоан Екзарх се изследва от различни страни, от учени с различна специалност. Но най-резултатни са онези изследвания, при които на неговото дело се гледа не тясно специално, а по-широко, комплексно, т.е. когато Екзарх се оценява, поставен в рамките на тогавашната историческа обстановка, като жив представител на своето време, чиито традиции, вкусове и схващания изразява, на чието равнище се намира.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Дуйчев, Ив. Йоан Екзарх — История на българската литература. I. С., БАН, 1962, 127—140.

[2] Георгиев, Е. Разцветът на българската литература през IX—X в., С., 1962, 202—270.

[3] Шиваров, Н. Йоан Екзарх като тълкувател на светото Писание (въз основа на неговия „Шестоднев") — Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски", XV (XLI), 6, 1965—1966, С., 1966, 239—274.

[4] Иванова-Мирчева, Д. Йоан Екзарх Български. Слова. I., С., БАН, 1971.

[5] Keipert, H. Ein neues Werk Johannes des Exarchen? — Zeitschrift für Slavische Philologie, Heidelberg, 1974, XXXVII, 2, 356—370.

[6] Пейчев, Б. Философският трактат в Симеоновия сборник., С., БАН, 1977.

[7] Иванова-Мирчева, Д. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX—X до XIV века — (Старобългаристика), I, 1977, 1, 37—48.